

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКУ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ У СФЕРІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ

Радянська історіографія проблеми досить скромна. Її розвиток цілком визначався політичною кон'юктурою. Враховуючи, що переважна частина професорів та й студентів університетів дореволюційної Росії не підтримали більшовицький переворот в жовтні 1917 р. та створюваний ними режим, університетська тема

на довгий час була відсунута в тінь, розробка цієї проблематики фактично припинилася.

Перші публікації, які не тільки мали прислужувати політиці, але певною мірою носили й дослідницький характер, з'явилися у 1940-х - на початку 1950-х рр., коли система відчула впевненість у незворотності соціалістичних перетворень, в остаточному розгромі будь-якої опозиції.¹ Але праці ці, що мали узагальнюючий характер і були присвячені історії тих чи інших університетів, створювалися за єдиною схемою. Їхнє головне призначення - показати безумовні успіхи радянської влади у сфері будівництва вищої школи у порівнянні із злиденним станом цієї ланки народної освіти у дожовтневий період. Про політику Тимчасового уряду в цих виданнях говориться побіжно і в однозначно негативному плані.

Наступна "хвиля" розробки історії університетів припадає на середину 1950-х - I пол. 1960-х рр.² Побачили світ низка видань досить добре оформлених у поліграфічному відношенні. "Відлига" дозволила дослідникам торкнутися до того фактично закритих тем: діяльність окремих факультетів університетів, внесок в науку відомих вчених тощо.

За рахунок архівних матеріалів, спогадів сучасників, даних періодики суттєво розширюється і джерельна база досліджень. Однак нові факти, як і раніше, підгонялися під старі, стереотипні схеми: студентство зображалося як єдина, монолітна маса, що вороже ставилася до Тимчасового уряду, останнє характеризувалося як сила, що піклувалася не проблемами народної освіти, в тому числі і вищої школи, а виключно інтересами буржуазії.

У II пол. 1960-х - I пол. 1980-х рр. не відбулася суттєва переоцінка різних аспектів даної проблеми: наголошувалося на дворянсько-буржуазному походженні переважної частини студентства, убогості матеріальної бази, неуккомплектованості штатів університетів, їхньої безоглядної "запрограмованості" на відданість режиму тощо.³ Основним завданням дослідників було показати на тлі цих недоліків успіхи радянської вищої школи, яка "кувала кадри" народної інтелігенції, спеціалістів "широкого профілю", забезпечувала необхідні умови для духовно багатого, насиченого пошуками та здобутками життя студентства і т.п. В цілому ж для праць цього періоду характерна була відсутність методологічного плюралізму, одноманітність основних постулатів, заідеологізованість висновків та узагальнень. Певною мірою виключенням, на наш погляд, можна вважати дослідження, присвячене Тартуському університетові.⁴ Для

цієї праці характерним є широке, у порівнянні з іншими подібними виданнями, використання статистичних матеріалів: наводяться відомості про кількість викладачів та студентів за всі (!) роки існування університету, дані про їхню соціальну, національну, віросповідальну приналежність. Слід відзначити, що в порівнянні з класичними та нещодавно утвореними університетами України, Тартуський університет і нині готує та видає велику кількість матеріалів, статей, нарисів про різні періоди історії цього вищого учбового закладу, його зв'язки з іншими науковими центрами.

Більш глибоко, об'єктивно стали досліджуватися різні аспекти університетської тематики з II пол. 1980-х - у 1990-ті рр.⁵ Але й в цих виданнях спроби відійти від старих стереотипів, політизації часто-густо призводили лише до того, що гострі, “незручні” питання, які саме й потребували нових оцінок, підходів, дослідники обминали стороною. Так, у згаданій книжці з історії Одеського університету про життя цього відомого учбового закладу в період від повалення царату до жовтневого (1917 р.) повстання більшовиків у Петрограді - ані слова. Із праць, виданих в цей час, слід відзначити змістовну роботу О.М.Знаменського, присвячену, серед іншого, дослідженню урядової політики щодо вищої школи, основних напрямків, проблем та результатів діяльності університетських колективів у відносно обмежений період між Лютим та Жовтнем 1917 р.

Джерельна база проблеми - досить обмежена: майже відсутні публікації документів з історії університетів України у досліджуваній період. Виключенням є тільки збірка “Киевский университет. Документы и материалы”,⁶ однак по 1917 р. наводяться лише п'ять документів, з яких тільки три мають пряме відношення до діяльності університету.

Різні аспекти життя російських університетів у період від повалення монархії до захоплення влади більшовиками відбиті у відповідних Постановах та розпорядженнях Тимчасового уряду,⁷ а також Циркулярах, інших документах Міністерства Народної Освіти [далі - МНО]⁸ Суттєвим доповненням опублікованих джерел є матеріали державних архівів. Зокрема, цінні документи та матеріали щодо Новоросійського університету містять деякі фонди Державного архіву Одеської області. Перед усім це фонд Канцелярії попечителя Одеського учбового округу та фонд Новоросійського університету. Останній з названих фондів є особливо цікавим. В ньому зберігаються протоколи та журнали засідань Ради університету, в яких відбиті питання змін, уточнень учбових планів,

організації навчального процесу, постанови з фінансових питань тощо. Фонд включає також листування ректора університету з Попечителем Одеського учбового округу, МНО, ректорами інших університетів і т. п.

Важливі відомості з різних аспектів теми містить періодика, як центральна, так і місцевого походження. В досліджуваний період починають виходити газети, що були органами студентських об'єднань: "Революционная мысль" (Київ), "Сын народа" (Одеса), "Борьба" (Москва) та ін.

Після Лютого 1917 р. практично у всіх вищих учбових закладах виникають відділення ведучих політичних партій того часу. Більшість професорів та викладачів, частина студентів підтримували програму кадетської партії. Значною популярністю серед студентства користувалися есери та меншовики. Однак це була скоріше моральна підтримка, співчуття, в політичних же акціях вказаних партій студенти, як правило, не брали участі.

Прибічників більшовиків було небагато - приблизно 2 - 3 % студентів поділяли їхні погляди. Не знаходячи розуміння та підтримки серед студентів - вихідців переважно з заможних верств населення - більшовики "йшли в народ". Так, студенти-більшовики Київського університету В.П. Затонський, М.В.Довнар-Запольський, Я.Б. Гамарник та ін. вели пропаганду серед солдат та робітників міста.⁹ В діяльності органів студентського самоврядування - Коаліційних комітетів - більшовики участі не брали, тому що непримиренність їхньої позиції, негнучкість тактики не лишали їм будь-яких шансів на перемогу у боротьбі за студентство з кадедами, есерами та меньшевиками.

У квітні 1917 р. суспільно-політичне життя, студентський рух в університетах помітно активізувалися. Діапазон вимог студентів був досить широкий: від надання їм права вирішувати студентські проблеми до участі у переобраннях ректорів, інших університетських керівників. Професура виступала переважно проти задоволення таких вимог. Студенти стали погрожувати страйками, бойкотом лекцій, "від'їздами додому" і т.п. Частково це питання було вирішено на Всеросійському Академічному з'їзді у червні 1917 р., на якому була оприлюднена ініціатива МНО про утворення "тимчасових комітетів". До їхнього складу пропонувалося включити на рівних правах представників викладачів і студентів "...для обговорення основних принципів упорядкування вищої школи та питань поточного життя даної школи"¹⁰ Фактично, студенти так і не були

залучені до управління університетами. Більшість професорів вважала, що це стало б “сумним непорозумінням, тому що склад студентів швидко змінюється і вступають вони у вищу школу лише для навчання”.¹¹

Студентський рух підштовхнув й молодших викладачів до висування подібних вимог. Так, молодші викладачі Київського університету Святого Володимира звернулися до професорської колегії з пропозицією “...провести демократизацію управління університетом, ...надати молодшим викладачам право участі в управлінні університетом”.¹²

Дана проблема обговорювалася і під час роботи Всеросійського Академічного з'їзду, однак рекомендації, прийняті з цього приводу, були малозначущими: університетам пропонувалося тимчасово вирішувати цю проблему самостійно, за власним розсудом.¹³ Більш конкретною щодо цього питання була постанова Тимчасового уряду від 24 червня 1917 р.: приват-доценти допускалися на засідання Рад університетів з правом дорадчого голосу.¹⁴

Яким же було ставлення студентів та викладачів університетів до політики Тимчасового уряду? На наш погляд, його можна визначити як лояльне. Наприклад, реакцією університетів на звістку про демонстрації проти “ноти Мілюкова” у Петрограді 20 - 21 квітня став потік телеграм від імені Рад університетів на підтримку уряду та з побажаннями переможного завершення війни. Щоправда, були й виключення: деякі члени Ради Харківського університету виступили проти республіканської форми правління, доводили прийнятність для Росії лише монархії, вважаючи, що “в майбутній Російській республіці занадто велику вагу набудуть ліві екстремістські елементи”.¹⁵

Що ж бажав, планував і що реально спромігся зробити Тимчасовий уряд у перебудові системи народної освіти країни, в тому числі вищої школи, університетів зокрема, у вкрай складній ситуації весни-літа 1917 р.?

Першим Міністром Народної Освіти Тимчасового уряду став один з лідерів кадетської партії, колишній ректор Московського університету (в 1908 - 1911 рр.), професор Олександр Аполонівич Мануйлов. В новітній радянській історико-педагогічній літературі давалася така оцінка цієї події: “Реалізуючи загальну урядову лінію, ліберальний міністр [О.А. Мануйлов - Ф.С.] виявив у своїй діяльності більше стриманості, ніж ініціативи... Головним політичним орієнтиром Тимчасового уряду у шкільному питанні була

просвітницька платформа кадетської партії...Ця платформа не йшла далі декларації принципів “свободи, демократизма та децентралізації” народної освіти, вимог ліквідації статевих, релігійних обмежень для вступу до школи...”¹⁶. Дана цитата свідчить скоріше не про бажання авторів колективної праці дати об’єктивну оцінку діяльності Тимчасового уряду в означеній сфері, а про намагання принизити, применшити значення цієї діяльності, використовуючи відпрацьовану методика повідомлення напівправди. Саме тому нічого не говориться про внутрішньо та зовнішньополітичні проблеми країни в цей період, не проводиться порівняльний аналіз 8-ми місячної діяльності Тимчасового уряду з діяльністю за відповідний період більшовиків, що прийшли до влади в жовтні 1917 р, авторами навіть не згадується пункт програми конституційно-демократичної партії відносно вищого щабля народної освіти - університетів.

На наш погляд, не зайвим буде нагадати, що пункт 53 вказаної програми передбачав: “...Повна автономія та свобода викладання в університетах та інших вищих школах, збільшення їхньої кількості. Зниження платні за слухання лекцій. Організація просвітницької роботи вищої школи для широких кіл населення. Вільна організація студентства...”¹⁷.

Отже, якою насправді була діяльність Тимчасового уряду у сфері народної освіти? О.А. Мануйлов прибув у Міністерство Народної Освіти вже 4 березня. Вступ нового міністра на посаду пройшов досить гладко. Головною ідеєю його промови, з якою він звернувся до співробітників міністерства, був заклик до самовідданої праці, зразкового виконання на благо народу своїх службових обов’язків.¹⁸

Перше розпорядження міністра відбито у телеграмі попечителям учбових округів про необхідність прийняти всі можливі заходи щодо повернення студентів в аудиторії, відновлення занять та інших форм учбового процесу. Наступний наказ конкретизував попередній: “Підлягають безперешкодному прийому в учбові заклади учні, що були покаранні з політичних чи релігійних мотивів, як в адміністративному, так і судовому порядку. При прийомі в учбові заклади та при допущенні до різного роду випробувань скасувати вимоги подавання відомостей про політичну благонадійність”.¹⁹

Це розпорядження МНО не тільки звільняло студентів від необхідності надавати докази своєї лояльності (ця практика знову

була відновлена більшовиками і діяла на протязі всього періоду існування радянської системи освіти), але у сукупності з об'явленою Тимчасовим урядом загальною політичною амністією дозволяло повернутися до навчання студентам (в тому числі й прибічникам більшовиків), засудженим чи виключеним з учбового закладу за протиурядову діяльність.

15 березня було опубліковано Циркуляр Тимчасового уряду про звільнення у триденний термін професорів, які ще до 1917 р. були призначені МНО без затвердження їхніх кандидатур Радами університетів. Їм пропонувалося самостійно подати прохання про відставку і лише у випадку відсутності такого звільняти без їхньої згоди.²⁰ Але як показали подальші події, побоювання, що нова влада "палає бажанням помститися обранцям старого режиму" не підтвердилися. Мабуть далася взнаки професорська корпоративна солідарність: професори, яким загрожувала опала, не були піддані остракізму своїми колегами. В чому причина такої поблажливості? Як нам здається, абсолютна більшість вчених та викладачів університетів вважали справедливим починати будівництво нової Росії не із зведення рахунків з будь-ким із своїх колишніх ідейним супротивників, а з акту примирення в ім'я благополуччя країни. Крім того, ця найбільш освітчена частина суспільства, що в масі своїй поділяла цінності європейської політичної культури, розуміла доленосне значення різнодумності, на особистому прикладі намагалися продемонструвати, що досягнення громадянської злагоди, миру можливо лише на шляхах діалогу, досягнення компромісу між не такими вже далекими одна від одної політичними силами. В той же час вони передчували, усвідомлювали, що набагато більшу небезпеку для Росії становить історичне нетерпіння та нетерпимість тих сил, які в ім'я "світлого майбутнього всього людства" готові були замінити один недемократичний режим на інший, ще більш жорсткий та немилосердний, готові були заради торжества красивої абстрактної ідеї пожертвувати благополуччям, навіть життями багатьох і багать конкретних людей.

20 березня Тимчасовим урядом була прийнята постанова "Про скасування віросповідальних та національних обмежень". У відповідності з нею аналювались "всі узаконення, які діяли на теренах, як Росії в цілому, так і окремих її місцевостей, що передбачали, у відповідності з приналежністю російських громадян до того чи іншого віросповідання, віровчення чи національності, будь-які обмеження відносно:

...7) вступу в навчальні заклади як приватні і громадські, так і державні, проходження в них курсу та користування стипендіями, а равно заняття викладанням та вихованням;

...9) вживання інших, крім російської мов та наріччя...при викладанні в приватних навчальних закладах будь-якого роду".²¹

Ця постанова вперше в історії Росії декларувала скасування усяких обмежень на вступ до учбових закладів, в тому числі і для "іногородців". В попередній період відвертій дискримінації в цьому відношенні піддавалися євреї, для яких встановлювалися процентні норми прийому у вищі учбові заклади. Щоправда, до 1916 р. практично у всіх університетах країни ця норма була скасована, передусім у зв'язку з нестачею лікарів для діючої армії.

Весною 1917 р. рішенням Тимчасового уряду при МНО була створена Комісія з реформи вищій учбових закладів. Вона визнала, що Пермське відділення Петроградського університету успішно працювало як самостійний учбовий заклад, і тому було прийнято рішення, затверджене 5 травня урядом: "Заснувати у м. Пермі з 1 липня 1917 року університет в складі 4-х факультетів... Надати протягом ближчих трьох років...в розпорядження Комітету з улаштування Пермського університету 1 500 000 карбованців.

Відпустити...протягом ближчих трьох років 3 000 000 карбованців на витрати, пов'язані з будівництвом та обладнанням приміщень першої необхідності... Відпустити у 1917 році на наукове обладнання 650 000 карбованців".²² В той самий день було прийнято рішення і про заснування Донського університету (замість Варшавського, який у 1915 р. був евакуйований в Ростов-на-Дону).²³ Він також мав почати працювати з 1 липня 1917 р. у складі 4-х традиційних факультетів. Тим же рішенням засновувались недостаючі факультети деяких університетів. В Саратовському - фізико-математичний, історико-філологічний та юридичний; в Томському - фізико-математичний та історико-філологічний.²⁴

На облаштування нових факультетів відпускалися значні, особливо з урахуванням величезного дефіциту державного бюджету, суми. У зв'язку з нестачею викладачів Тимчасовий уряд запланував на друге півріччя 1917 р. 222 000 карб. "на витрати по підготовці молодих людей до професорського звання... в доповнення до коштів, що їх має в своєму розпорядженні на ці погребі МНО".²⁵

Постановою Тимчасового уряду від 24 червня 1917 р. задля "поліпшення викладання та встановлення нагляду за заняттями

студентів” у всіх російських університетах запроваджувалися посади доцентів.²⁶

Університетам надавалась широка автономія у вирішенні питань внутрішнього життя. Зокрема, університети отримували право самим обирати професорів, а також ректора та проректора, складати учбові плани та ін.²⁷

Постанова “Про зміни деяких узаконень, що стосуються студентів Російських університетів” дозволяло Радам університетів самостійно затверджувати Правила для студентів, положення про порядок призначення допомоги та стипендій тощо. Дозволялось надавати студентам право приймати участь в розподіленні стипендій та допомоги, в розгляді дисциплінарних справ студентів, в завідуванні гуртожитками та їдальнями.²⁸ За цими актами вийшла постанова уряду від 1 липня “Про підпорядкування вищих навчальних закладів МНО безпосередньо міністру”,²⁹ яка звільняла університети від опіки попечителів учбових округів (хоча після Лютневої революції на чолі учбових округів були поставлені представники ліберальної професури).

Нові проблеми постали і перед університетами, що діяли на Україні. В першу чергу вони стосувалися мови викладання та структури університетів. Викладачі та студенти, які підтримували ідею самовизначення України, наполегливо ставили питання про відкриття нових кафедр - української історії, української мови та літератури, західноруського права та ін. 19 вересня 1917 р. Тимчасовим урядом було дано офіційний дозвіл на відкриття зазначених кафедр у 1917 - 1918 навчальному році.³⁰

З трьох університетів, що були розташовані на Україні, найбільш консервативну позицію в українському питанні займала професура Київського університету Св. Володимира, Рада якого 25 червня 1917 р. прийняла “Протест університету Св. Володимира проти примусової українізації Південної Росії”.³¹ Про зміст цього документу, направлено в Ради і інших університетів, свідчить ставлення його авторів до самої ідеї існування України “з власним урядом, власним військом і власною державною мовою”. Висновок був однозначним: “Такий напрямок у вирішенні українського питання Рада університету Св. Володимира визнає супротивним самим житт’євим інтересам Російської держави і російського народу”.³² Рада Харківського університету зайняла позицію діаметрально протилежну, висловившись, зокрема, за “надання права вільного вживання української мови у всіх місцевих установах

і рівним чином за вільний розвиток чисто національної української культури".³³

В той час, коли студенти більш, ніж учбовою роботою, були заклопотанні питаннями власної організації, участі в суспільно-політичному житті, професура, викладачі та співробітники прагнули удосконалити, привести у відповідність з вимогами часу дещо застарілу структуру університетів, розширити їхні рамки. У 1917 р. в Києві їхніми зусиллями засновується Географічний інститут (у 1919 р. він став складовою частиною університету), в Криму утворюється філія університету Св. Володимира, яка у 1918р. була перетворена в самостійний Таврійський університет.³⁴

Таким чином, російські університети на протязі усього періоду існування Тимчасового уряду користувалися його увагою та підтримкою. Однак складна соціально-економічна ситуація в країні, швидко зростаюча поляризація політичних сил, не дозволили реалізувати багато з урядових починань у сфері народної освіти.

Примечания

1. *Одесский университет за 75 лет (1865 - 1940) [Сб. статей]. - Одесса, 1940; Очерки по истории Московского университета [1880 - 1940]. - М., 1940; Ленинградский университет. 1819 - 1944 - М., 1945; Дюков П.А. Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова (Ленина) в 1917 - 1941 гг. - Казань, 1947; История Казанского государственного университета им. В.И. Ульянова - Ленина. - Казань, 1954 та ін.*

2. *История Московского университета. В 2-х ттп. - М., 1955; Сборник посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И.И. Мечникова. - Одесса, 1955; Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. 1805 - 1955. - Харьков, 1955; Бутягин А.С., Салтанов Ю.А. Университетское образование в СССР. - М., 1957; Мавродин В.В., Слаокевич И.Г., Шилов Л.А. Ленинградский университет (Краткий очерк) [1819 - 1957]. - Л., 1957; История Киевского университета. 1834 - 1945. - К., 1959; Саратовский университет: 1909 - 1959. - Саратов, 1959; Зайченко П.А. Томский государственный университет им. В.В. Куйбышева. Очерки. - Томск, 1960 та ін.*

3. *Пермский государственный университет им. А.М. Горького: 1916 - 1966. Исторический очерк. - Пермь, 1966; История Одесского университета за 100 років. - К., 1968; История Ленинградского университета: 1819 - 1969. Очерки. - Л., 1969; Чанбарисов Ш.Х. Формирование советской университетской системы. - Уфа, 1973; Лихачев М.Т. Буржуазная реформация управления народным образованием в России в предоктябрьский период (март - октябрь 1917 г.) // Советская педагогика. - 1975 - № 7; Казанский университет: 1804 - 1979. Очерки истории. - Казань, 1979; Летопись Московского университета: 1755 - 1979. - М., 1979; Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. - Л., 1980; Томский университет: 1880 - 1980. - Томск, 1980; Лейкина - Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900 - 1917 гг. - М., 1981; Иванов А.Е. Высшая школа России конца XIX - нач. XX вв. // Историкографические и исторические проблемы русской культуры: Сб. статей. - М., 1982; Иго ж. Управление высшей школой России в конце XIX - начале XX вв. // Историкографические и исторические проблемы русской культуры: Сб. статей. - М., 1983; Ремезовский Н.А. Киевский университет:*

страницы революционной борьбы. - К., 1984; Ростовский государственный университет: 1915 - 1985. - Ростов-на-Дону, 1985 та ш.

4. История Тартусского университета: 1632 - 1982. - Таллин, 1983

5. Карпман Л.Е., Васильева Н.Е., Шустов С.Г. Первый на Урале. Пермский государственный университет: 1916 - 1986. - Пермь, 1987; Знаменский О.И. Интеллигенция накануне Великого Октября (февраль - октябрь 1917 г.). - Л., 1988; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX - начало XX вв. - М., 1991; Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX вв. - М., 1991; Одесский университет. 1865 - 1990. - К., 1991

6. Киевский университет. Документы и материалы: 1834 - 1984. - К., 1984

7. Див.: Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. - 1917. - Первое полугодие. Второе полугодие. - Птг., 1917